

ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАКОННОСТІ ТА ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Актуальність теми дослідження обумовлена теоретичною і практичною значущістю питань, пов'язаних з формуванням в Україні дієвого механізму правового регулювання. Складні, нерідко суперечливі процеси, пов'язані з реформуванням української держави, наполегливо вимагають переосмислення багатьох, до недавнього часу беззаперечних, положень вітчизняного правознавства. Сприйняття українською правовою наукою ідеї верховенства права, універсалізація прав людини, глобальна модернізація української правової системи вимагають переосмислення усталених уявлень про законність, право та правозаконність особливо в аспекті захисту прав і свобод людини.

При цьому основна проблема полягає не в тому, щоб визнати або не визнати теоретичну і практичну цінність самої законності (правозаконності). Навряд чи сьогодні знайдеться вчений чи політик, який відкрито виступає проти необхідності режиму правозаконності в процесі управління соціально — політичною системою. Однак сам по собі цей факт зовсім не свідчить про одностайність у поглядах і думках з приводу шляхів і способів його втілення в реальному житті, визначення відповідних цілей і завдань. Встановлене низкою нормативно-правових актів, у першу чергу, Конституцією України, верховенство правового закону в житті суспільства, в більшості випадків, сприймається як політичне гасло, наповнюваний різним змістом залежно від ідеологічних уподобань того чи іншого діяча. Причому така ситуація пояснюється не тільки упередженням ставлення до розглянутої юридичної категорії, спробою обґрунтувати з її допомогою вузьковідомчих, корпоративних інтересів, хоча і це може мати місце, а й відсутністю в сучасній юридичній науці єдиної концепції правозаконності.

Криза законності в кінці ХХ ст. — явище багатоаспектне: воно не тільки проявляється в концептуальному плані, а й зачіпає рівною мірою політичні, соціальні, організаційні і моральні аспекти правової дійсності. Про це пишуть, хоча і з різних позицій, представники зарубіжних та вітчизняних правових шкіл і напрямів.

Світова наукова думка в галузі права кульмінацію переосмислення уявлень про законність пов'язує з сучасним відродженням ідеї правозаконності (rule of law). Згідно з Ф. Хайєк, «концепція правозаконності є не тільки щитом свободи, а й налагодженим механізмом її реалізації» [1, с. 123-131]. Однак в Україні сприйняття даної ідеї супроводжується значними труднощами і перешкодами.

Правовий нігілізм, конфлікт законів, труднощі правозастосування, недосконалість судової діяльності актуалізують розробку проблеми правозаконності як «інструменту» практичної реалізації правових заasad, що формують правопорядок.

Примітивізація конструкції законності фактично позбавляє українських громадян права вимоги зміни чи скасування «правопорушуючих» законів, що обмежують або порушують права людини. Формальна концепція законності сприяє збереженню в українському суспільстві стереотипу «культури скарги», відповідно до якої будь-яка спроба звернення до суду розглядається як щось марне.

Спрощене розуміння законності в межах догматичної позитивістської концепції значно ускладнює відправлення правосуддя. Стикаючись при вирішенні конкретної справи з «правопорушуючим» законом, судді не мають дієвих важелів для його скасування, в результаті чого виноситься формальне «правопорушуюче» рішення.

Таким чином, з теоретичної і практичної точок зору, проблема правозаконності має велике значення й актуальність.

Проблема правозаконності для сучасної української юриспруденції явище досить нове і, внаслідок цього, маловивчене. Традиційним для представників вітчизняної правової науки було дослідження категорії «законності». Особливої актуальності для дослідження правозаконності мають ро-

боти зарубіжних правознавців ліберального напрямку: А. Дайсі (A. Dicey), М. Оукшот (M. Oakeshott), Ф. Хайєка (F. Hayek). У роботах цих видатних мислителів правозаконності (rule of law) була концептуально розроблена.

Серед сучасних західних дослідників особливу значимість для аналізу концепції правозаконності мають твори Р. Феллон (R. Fallon), С. Ігл (S. Eagle), Р. Касс (R. Cass), Н. Крітца (N. Kritz), Т. Зивіскі (T. Zywicki), Д. Томаса (J. Thomas), М. Хорвіц (M. Horwitz), А. Шайо (A. Sajo).

У дореволюційній Росії питання правозаконності знайшли гідне висвітлення в працях таких великих російських мислителів, як Н. Бердяєв, В. Дурдулевський, Б. Кістяківський, І. Покровський, Б. Чичерін.

У радянській юридичній науці, яка спирається на доктрину позитивізму, проблема правозаконності була піддана «невиправданого ostracizmu». У теорії держави і права радянського періоду розроблялася виключно категорія законності. Вагомий внесок у розвиток поняття законності внесли Н. Александров, М. Байтін, С. Братусь, В. Борисов, Н. Вопленко, Д. Керімов, О. Лукашева, А. Луньов, І. Самощенко, М. Строгович, П. Рабінович, В. Чхиквадзе, Л. Явич та інші.

Проте всі питання, пов'язані із законністю, в радянську епоху висвітлювалися дуже політизовано та ідеологізовано.

На початку 90-х рр. XX ст. з'являються нові підходи до розкриття поняття законності, акцентується увага на необхідності вираження в законодавстві «правових засад». У світлі нових ідей відроджується концепція правозаконності.

Відроджена концепція правозаконності знайшла яскраве відображення в роботах С. Алексєєва, Д. Бахраха, В. Вітрука, Х. Гуцерієва, В. Нерсисянца, В. Самігулліна, В. Четверніна.

Традиційну для радянської доктрини концепцію законності продовжує підтримувати більшість сучасних учених, серед яких В. Афанасьєв, А. Єфремов, В. Кудрявцев.

Серед українських правознавців проблема законності в той чи інший спосіб вивчалася В. Бабкіним, В. Головченко, В. Зеніним, М. Козюброю, В. Копейчиковим, О. Мироненко, В. Сіренко, В. Цветковим, Ю. Шемшученко. На жаль, плеяда сучасних докторів наук, професорів приділяє їй недостатньо уваги.

У наш час, коли найбільшою проблемою юридичного світогляду й відповідної йому юридичного практики є проблема захисту прав, свобод і законних інтересів людини, постає нагальна потреба захисту та гарантування на практиці теоретичних положень концепції прав людини, — зміцнення авторитету закону і принципу законності в правовому просторі, що є першочерговим завданням як теоретиків права, так і практиків.

У сучасних умовах загально визнані невід'ємні права людини набувають безпосередньо юридичного значення у вигляді юридичної реальності. Не торкаючись негараздів нашого життя, кризових проявів та уражень (від економічної до моральної сфери), особливого значення набуває дієвість права та результативність законодавства, осмислення категорії «правозаконність», тобто режиму суспільно-політичного життя, що характеризується високою повагою та обов'язковим дотриманням (від пересічного громадянина до найвищих посадовців) норм законів. Принаймні, для цього нині є істотні підстави та нагальна суспільна потреба [2].

На суспільному рівні варто визначити, що передумовою законності є об'єктивна соціальна потреба зберігання цінності людського суспільства, опосередкована встановленням юридичних правил загальнообов'язкової поведінки, які сприяють нормальному функціонуванню суспільного організму, які закріплюють такі умови діяльності індивідів, що дають можливість задовольняти свої потреби та не заважають усім іншим робити те саме. Сприймаючи як особливий режим законність, можна за певних умов закріплювати панування закону в суспільних відносинах, а отже, в усіх пов'язаних із державою політичних відносинах. Однак панування закону повинно розумітися лише в тому сенсі, що відносини мають складатися закономірно, поведінка їх суб'єктів — враховувати потреби законодавства, а невиконання юридичних обов'язків — тягти за собою передбачену законом відповідальність [3, с. 2-4].

Загальні міркування про право в самому високому (гуманістичному) його значенні мало чого варті, якщо ідея права не складається в єдності з ідеєю законності — такого правового пристрою, який функціонує настільки ж непохитно, явно і незмінно, як закон природи, тобто, як правозаконності.

У правовій державі законність (правозаконність) є гарантією правомірності застосованого примусу. Законність гарантується системою соціальних і політико-правових чинників, до яких варто віднести:

- забезпечення стабільності конституційних гарантій прав людини й засадничих свобод;
- проведення реформування судової системи і кримінальної юстиції;

- окрему увагу потрібно приділити затвердженню законопроектів та впровадженню законів про доступ до публічної інформації, громадського радіомовлення, подолання зловживань у медійній сфері (забезпечення демократії у сфері свободи слова — в цьому зв'язку вдосконалення функцій Гуманітарної ради);
- окремим вектором юридичної практики має стати вдосконалення норм законодавства щодо діяльності громадських організацій;
- особливу увагу необхідно спрямувати на вдосконалення правових норм, пов'язаних із безоплатною правовою допомогою;
- терміновою мірою потрібно вважати запровадження посад омбудсманів із спеціальною компетенцією, а можливо, й організацію їх діяльності за територіальною ознакою, тобто, формування та розвиток відповідних служб у кожному місті, кожному районі великих міст, на обласному рівні тощо;
- безумовне право громадян на звернення до органів державної влади з метою поновлення порушених прав, зокрема, й на судовий захист своїх найважливіших конституційних прав і свобод, гласність і відкритість під час розгляду таких справ;
- розвиток системи законодавства, стабільність правовідносин, високий рівень правосвідомості населення і правової культури, юридична інформованість населення;
- удосконалення та розвиток національної правової системи, врахування вимог сучасного правового розвитку та необхідне наукове обґрунтування механізму зближення національних правових систем в умовах інтеграційного розвитку.

Констатуємо, що законність є найадекватнішою формою закріплення правопорядку. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законністю є вимога дотримуватися такого масштабу, а режимом законності — стан суспільних відносин, за якого цей рівний та відносно справедливий масштаб свободи може бути реально використаний суб'єктами права [3, с. 2-4].

Це явище в повному обсязі може існувати тільки за демократичних політичних режимів, які здатні забезпечити прийняті закони, адекватні сутності права [3, с. 2-4]. Дотримання законів, які санкціонують свавілля, не в змозі забезпечити режим законності, навпаки, воно розхиляє законність та існуючий правопорядок. За протиправного режиму не може бути правомірних дій. Це пояснюється двома обставинами: по-перше, тим, що акти влади, які санкціонують свавілля, не мають юридичних норм, що віддзеркалюють об'єктивну необхідність (чинник об'єктивної якості); по-друге, тим, що такі акти виключають широке використання суб'єктивних прав, які тягли б за собою вимоги значної кількості суб'єктів суспільства виконувати юридичні обов'язки; акти свавілля практично повністю відчужують законність від інтересів більшості населення (чинник суб'єктивного порядку).

Законність попри всі історичні метаморфози залишається саме законністю, порядком, устроєм чи улаштуванням найсуворішого дотримання вираженого в законах, інших юридичних актах діючого позитивного права. А оскільки у сучасному громадянському суспільстві правовий порядок, інакше кажучи, правовий устрій покликаний виражати законність, ґрунтується на гуманістичному праві, і, отже, передусім, на природних невід'ємних правах людини, то і сам устрій юридичних відносин має набувати свого роду природно-правового характеру. Тобто, має ставати настільки обов'язковим і жорстким, як і сама природа [5]. Може, саме тому відомий російський правознавець М. Коркунов підкреслював, що міцний суспільний порядок передбачає встановлення такого правового порядку, який буде підкорювати собі намагання окремих осіб з такою ж безумовністю і нещадністю, як закони природи [6].

Сенс правозаконності означає найсуворіше, неухильне втілення в життя не просто будь-яких норм, а засад гуманістичного права, передусім, основних невід'ємних прав людини, а також пов'язаних із ними інших інститутів..., у тому числі, загальнодемократичних правових принципів народовладдя, приватного права, незалежного правосуддя. А відтак — і реальна побудова на послідовно демократичних гуманістичних засадах всієї юридичної системи, всього політико-державного життя [1, с. 123-131].

Законність може бути істинною, такою, яка відповідає «духові», тобто сутності права, і суто формальною, що зводиться до дотримання будь-яких норм, якщо вони санкціоновані державою. Для першої необхідна наявність певних суспільних, політичних та ідеологічних передумов, необхідна правова культура і повага до права, усвідомлення його необхідності й справедливості, тобто, правовизнання. Для другої все це в результаті не обов'язковим і навіть непотрібним [7].

Найважливіша відмінна риса правозаконності полягає в тому, що окрема людина виступає за своїм природним статусом як вільна особистість, і тому існує загальна можливість кожному вчиняти згідно

власної волі, на власний розсуд — скрізь, у будь-якому випадку, без будь-якого дозволу, якщо дане діяння прямо не заборонене законом. При цьому є ряд сфер у житті суспільства (в області охорони здоров'я, дорожнього руху, використання шкідливих для людини речовин, безпеки людей та ін.), де дозвільні засади зберігають істотне значення і для окремої людини. Але це не міняє суті загальнодозвільного принципу, що має пріоритетне значення для особистості, окремої людини.

Відзначимо, що загальнодозвільний принцип у відношенні громадян був урочисто проголошений у документі Французької революції — Декларації прав людини і громадянина. У ст. 5 Декларації записано: «Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом» [8].

Загальнодозвільна засада є основою презумпції правомірності поведінки, яка означає, що будь-який вчинок чи акт поведінки громадян або їх об'єднань вважається правомірним, поки не встановлено у належних процедурах невідповідність даної поведінки закону, тобто, події правопорушення.

Певною мірою така вимога виходить із відомої презумпції невинуватості. Презумпція невинуватості охоплює сферу діяльності правоохоронних установ, судово-процесуальні відносини. Вимога визнання початкової правомірності поведінки всіх громадян має загальносуспільне значення, і поряд з інститутом прав людини, ставить владні органи в залежне від статусу громадян становище, а в ситуаціях, коли виникає питання про юридичну відповідальність, зобов'язує їх ще до розгляду винуватості кого-небудь, встановлювати саме подію правопорушення (злочину).

Правозаконність тісно пов'язана з поняттям правопорядку. Як відзначає С. Алексєєв: «Якщо законність є режимом суспільно-політичного життя, який вводить відомі вимоги, то правопорядок — це вже фактично «правовий стан» упорядкованості суспільних відносин, те нормальне правове життя, яке настає в результаті реалізації вимог законності» [9].

В юридичній літературі поширена точка зору на правопорядок як на реалізовану законність. Зокрема, В. Афанасьєв пропонує наступну дефініцію: «Правопорядок — це стан упорядкованості суспільних відносин, заснованих на праві і законності. Це кінцевий результат реалізації правових вимог і розпоряджень» [10].

Стійкість, стабільність правового порядку забезпечується реальним здійсненням вимог законності. Таким чином, увага акцентується на кінцевому результаті правового регулювання, результаті втілення вимог і принципів законності.

Представляє науковий інтерес позиція Е. Кузнецова, який виділяє і відрізняє такі поняття, як «законопорядок» і «правопорядок». Законопорядок означає, на його думку, такий порядок в системі суспільних відносин, який заснований на точному і неухильному дотриманні законів усіма учасниками цих відносин. В основі ж правопорядку має лежати дотримання невідчужуваних прав людини, загально-правових принципів. Правопорядок лежить в основі законопорядка, оскільки природне право як сукупність прав, свобод і обов'язків, обумовлених природою людини, його проживанням у суспільстві є фундаментом позитивного права [11, с. 12-19].

Режим законності і правопорядку яскраво демонструє взаємозв'язок прав і обов'язків громадян. Права і свободи людини тому і стають юридичними, що включають підтримувані законом вимоги: 1) до всіх — не порушувати їх і не перешкоджати їх здійсненню (використанню); 2) до встановлених законом осіб — здійснювати ті чи інші дії; 3) до осіб, які не виконали свої обов'язки, застосовувати заходи юридичного впливу. Останнє з перерахованих вимог забезпечено правом звернення до суду.

У переважній більшості випадків використання наданого права безпосередньо залежить (у сенсі його використання) від повноти виконання обов'язків певними особами. В умовах режиму законності є юридична можливість безперешкодного здійснення своїх прав тому, що зобов'язані особи належним чином виконують обов'язки перед уповноваженою особою або примушуються до цього державними органами, або змушені відшкодувати шкоду, заподіяну їх безвідповідальною поведінкою, нарешті, просто караються як правопорушники. Мова йде, звичайно, про режим законності, вимогу виконання усіма обов'язків, що випливають із закону. До того ж, не можна забувати, що використання прав залежить від самого громадянина, його потреб та інтересів. Однак дуже важливо, що режим законності припускає існування таких реальних обставин у державі, за яких законодавче проголошення прав і свобод виявляється не тільки формальним, а й відповідає фактичним можливостям особистості, забезпечене не тільки юридичними, а й матеріальними, соціальними і політичними гарантіями. У цьому полягає одна з особливостей правової організації суспільного життя.

Використані джерела:

1. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек // Вопросы философии. — 1990. — № 11. — С. 123–131.
2. Дія права: інтегративний аспект: [монографія] / [за ред. Н.М. Оніщенко]. — К.: Юридична думка, 2011. — 360 с.
3. Оніщенко Н.М. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін / Н.М. Оніщенко // Віче. — 2012. — № 12. — С. 2-4.
4. Малейн Н.С. О законности в условиях переходного периода / Н.С. Малейн // Теория права: новые идеи. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1995. — Вып. 4. — С. 26-32.
5. Алексеев С.С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
6. Коркунов Н.М. Лекции в Императорском Александровском Лицее. Общественное значение права / Н.М. Коркунов. — СПб.: Типография Р. Голике, 1892. — 20 с.
7. Баскин Ю.Я. Очерки философии права: [учеб. пособ.] / Ю.Я. Баскин. — Сыктывкар: АО «Коми респ. тип.», 1996. — 55 с.
8. Декларація прав людини і громадянина 1789 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://constituante.livejournal.com/10253.html>.
9. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. — М.: БЕК, 1994. — 496 с.
10. Общая теория права и государства: [учебник] / [под ред. В.В. Лазарева]. — [2-е изд.]. — М.: Юрист, 1996. — 472 с.
11. Кузнецов Э.В. Законность, правомерность и правопорядок (анализ понятий) / Э.В. Кузнецов // Правовое государство и органы внутренних дел: [сб. науч. трудов] / [под ред. С.Ф. Зыбина]. — Вып. 2. — СПб.: ЮИ МВД РФ, 1995. — С. 12-19.

Капишин С. М. Проблеми правозаконності та захист прав і свобод людини.

Аналізується співвідношення категорій «законність», «правозаконність» і «правопорядок». Наголошено на необхідності забезпечення прав і свобод людини шляхом зміцнення авторитету закону. Аргументується, що сучасному праворозумінню має відповідати модель правозаконності як системи вимог до діяльності державних органів і посадових осіб.

Ключові слова: право, закон, законність, правозаконність, правопорядок, законопорядок, права людини, свободи людини.

Капишин С. Н. Проблемы правозаконности и защита прав и свобод человека.

Анализируется соотношение категорий «законность», «правозаконность» и «правопорядок». Отмечена необходимость обеспечения прав и свобод человека путем укрепления авторитета закона. Аргументируется, что современному правопониманию должна соответствовать модель правозаконности как системы требований к деятельности государственных органов и должностных лиц.

Ключевые слова: право, закон, законность, правозаконность, правопорядок, законопорядок, права человека, свободы человека.

Kapishin S. Problems of law and protection of human rights and freedoms.

The correlation of the categories «legality» and «law and order» is analyzed in the article. Emphasized the need to ensure the rights and freedoms by strengthening the authority of the law. It is stated that the term «legal comprehension» should correspond to the model of «legitimacy» as a system of the requirements to the activities of administrative bodies and public officials.

Key words: right, law, rule of law, legality, law and order, human rights and freedoms.

Рекомендовано до друку відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.